

СУЧАСНИСТЬ

У НОМЕРІ:

МАРАС ФРЕДРОК
ІЗ МАЙБУТНЬОЇ КНИГИ

НАВЕА ТІММЕ
МЕРСЕДЕС-БЕНЦ

ВЕРТІЙ ТРАБОВСЬКИЙ
СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛІЗМ-
РУХ У НЕВІДОМЕ

1-2

С І Ч Е Н Ь
Л Ю Т И Й

2007

МІСТЕЦТВО ЛІТЕРАТУРА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ КРИТИКА КУЛЬТУРА НАУКА МІСТЕЦТВО

**АДРЕСИ НАШИХ
ПРЕДСТАВНИКІВ**

США

SUČASNIST /
Chrystyna Pevny
83-67 116th Street
Kew Gardens, NY
11418 USA
(718) 441-8374

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist /
Mr. S. Wasylko
4 The Hollows,
Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

ФРАНЦІЯ

Sučasnist /
Yuriy Pokalchuk
70, rue Lauriston
75116, Paris, France
33-1-45532282

ПОЛЬЩА

Sučasnist /
Andrzej Zelwak
ul. Jaracza 3 m. 45
00378 Warszawa
Polska
(022) 625-0968

СЛОВАЧЧИНА

Sučasnist /
Prokip Kolisnyk
Prostějovská-17
Prešov 08001
Slovakia

2007 січень-лютий 1-2

СУЧАСНІСТЬ

**ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ**

Журнал видається з 1961 р. (549-550)

**Щомісячний часопис
незалежної української думки**

Віталій ЧЕРНОІВАНЕНКО

ЄВРОПА ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛERA

Затишне містечко Байройт у Північній Баварії на берегах неквапливого Майна. Літо 1933 р. Повсюди лунає музика. Відбувається щорічний вагнерівський фестиваль, адже це місто, де впродовж багатьох років жив великий композитор Ріхард Вагнер, який створив свій знаменитий оперний театр.

25 липня, ледь пополудні. В апартаментах одного з міських готелів розмовляють двоє чоловіків. Перший – людина невисокого зросту, з навкісним пасмом темного волосся. Гарячково палають його сині очі, під довгим качиним носом – щіточка вусів. Енергійно жестикулюючи, він то зривається з місця і розгулює кімнатою, то знов сідає в крісло. Звучить хрипкий гортанний голос із помітним австрійським акцентом. Нескінченим потоком ллються слова про розклад Франції, про дискусію в євангелічній церкві, про підступи комуністів – підпалювачів райхстагу, про настання етапу оновлення і перебудови Німеччини.

Його візаві, схожий на пастора гладкий чоловік із голим черепом, важкими набряклими повіками і щільно стисненим ротом, час від часу намагається призупинити ці монологи. Після кількох невдалих спроб він замовкає і тільки з ледве прихованим презирством поглядає на експресивні жести співрозмовника, який дорікає йому за консерватизм, нехтування расовим фактором в історії і взагалі за нерозуміння грандіозних завдань нової епохи. Розмова, що відверто не вдалася, нарешті скінчена. Співрозмовники холодно, ледь не вороже прощаються.

Такою була перша й єдина зустріч новоспеченого райхсканцлера і фюрера німецького народу Адольфа Гітлера і найзнаменитішого філософа Німеччини 20-х років, автора однієї з найоригінальніших книг двадцятого століття Освальда Шпенглера.

Мюнхен початку ХХ ст. суперничав із Парижем за титул культурної столиці Європи. У місті з 600-тисячним населенням на річці Ізар панувала атмосфера лібералізму і творчих поривань. Мюнхен був заповнений революціонерами, анархістами, містиками, естетами, художниками, поетами і музикантами.

Тут жили австрійський поет Райнер Марія Рільке і письменник Томас Манн. Письменники-бунтівники Еріх М'юзам і Ернст Толлер пропагували поетико-романтичний анархізм, а гурток поета-символіста Стефана Георге та його послідовників Фрідріха Гундольфа, Ернста Бертрама і Людвіга Клагеса проголосив гасло: «Мистецтво заради мистецтва!». Наприкінці 1911 р. Василь Кандинський, Франц Марко та Олексій Явленський створили об'єднання художників «Блакитний вершник», що перетворив Мюнхен на центр абстрактного модернізму.

Містик Альфред Шулер, публічні лекції якого про магію й окультизм після війни уважно слухав сам Гітлер, обстоював ідею відродження античності та мріяв вилікувати Ніцше виконанням перед хворобливцем ритуального танку.

Проповідники авангардизму і расової містики, анархізму і праворадикальних утопій почували себе вільно в тогочасному Мюнхені, і це додавало місту особливої аури, що відбивала віяння початку нового століття.

Саме тут Шпенглер, який оселився в найбогемнішому мюнхенському районі Швабінг, спостерігав за всім цим із відразою і презирством. Він уважав, що в жодному з куточків земної кулі не зібралося стільки бруду та вульгарности, скільки в передвоєнній баварській столиці.

Презирство до модерністських напрямів у літературі й мистецтві позначилося не тільки на думках Шпенглера, але і на його замкненому способі життя. Годинами з похмурим виглядом він прогулювався Швабінгом, переповнюючись усе більшою мізантропією й антипатією до людей. Навіть розмови з друзями здавалися йому грою в бісер перед свинями.

Ставлення Шпенглера до людей справляло на них украй негативне враження. Т. Манн зазначав: «...був би він цинічнішим, ніж диявол! Але він лише фаталіст. Він не знайшов нічого кращого, як назвати попередниками своїх гієноподібних пророцтв Гьоте, Шопенгавера та Ніцше. Це були люди. Він же лише жертва гуманізму».

Справді, сам Шпенглер глибоко страждав від відсутности в нього любови й людського тепла і не раз скаржився на те, що його серця не можуть торкнутися жодні глибокі переживання. Разом із тим він був чутливий, і його чутливість часом набувала хворобливого, майже патологічного забарвлення. Навіть сам вигляд невдалого (в архітектурному плані) будинку міг викликати в Шпенглера фізичні страждання. Його мучили часті головні болі. Двічі під час прогулянок Мюнхеном він упадав у безпам'ятство і забував власну адресу.

У такому нервовому стані він почав роботу над основною працею свого життя – «Присмерком Європи». Поштовхом до цього була мароканська криза 1911 р., коли німецька «Пантера» здійснила відомий похід у порт Агадир, аби показати Франції, що Німеччина не має наміру більше поступатися своїми інтересами в Африці. Однак криза спричинила ізоляцію Німеччини та закінчилася відступом, незважаючи на вдавене збереження колишнього статус-кво. Шпенглер розглядав цю кризу як ключовий пункт свого духовного розвитку, коли всесвітньо-історичні перспективи він уявляв у несподіваному сполученні: «Я побачив сучасність — прийдешню світову війну – в зовсім іншому світлі. Це вже не була єдина у своєму роді констеляція випадкових, залежних від національних настроїв, особистих впливів та економічних тенденцій фактів, за допомогою яких історик за участі якої-небудь причинної схеми політичного чи соціального характеру створює видимість єдності й об'єктивної необхідности: це був приклад історичного зламу часів, що займав біографічно визначене в ході століть місце в точно окреслених межах великого історичного організму».

Праця над першим томом тривала близько шести років і була завершена у квітні 1917 р. Його публікація в травні наступного року викликала справжній фурор, перший наклад було розкуплено моментально. Миттєво з невідомого безробітного вчителя, який інколи публікував статті про мистецтво, Шпенглер перетворився на філософа і пророка. Тільки в 1921-1925 р. і тільки в Німеччині було видано 35 праць про Шпенглера і його твір «Присмерк Європи».

Скоріше за все, сама книга призначалася для дуже вузького кола читачів-інтелектуалів. Але той момент сенсаційности, що супроводжував книгу Шпенглера з часу її видання, спричинив і безліч перекручувань та непорозумінь навколо цієї книги, мета якої, за словами самого автора, полягала в тім, щоб «спробувати вперше визначити історію».

То ж яку філософію історії запропонував Шпенглер?

Передовсім він відкинув суспільну й укорінену схему періодизації історії на стародавній світ, середні віки і новий час як «неймовірно вбогу і безглузду» та відмовився вважати тільки Європу еталоном історичного виміру. Для всесвітньої історії ним було виділено арабську, індійську, вавилонську, мексиканську, китайську, єгипетську, античну (греко-римську) і західноєвропейську культури. Перші шість мали те саме значення для світу, що й останні дві. Порівняння між цими вісьмома культурами повинне було спричинити такий самий наслідок для історичного пізнання, як для природничих наук подолання докоперниківського уявлення світу, коли Європу розглядали як центр, навколо якого оберталися всі інші культури.

Засобом пізнання історії Шпенглер оголосив метод аналогії: «Засіб для пізнання мертвих форм – математичний закон. Засіб для розуміння форм живих – аналогія». Таким чином, культури є «живою природою», а рослини, тварини та люди підлегли їй «органічній логіці». Тому «юність, підйом, розквіт, занепад» – це не вираження суб'єктивних оцінок, а «об'єктивні визначення органічного стану».

Паралелізм між розвитком культурного світу і загальним природним процесом привів Шпенглера до висновку про феномен «синхронности», згідно з яким стадії розвитку одного культурного світу можна визначити за аналогією. Для порівняльної морфології культур, яку Шпенглер розглядав як кінцеву мету своєї концепції, цей феномен ставав ключем, що дозволяв відкрити генетичний код будь-якої окремої культури. І для розкриття розвитку західного культурно-історичного світу таким еталоном стала у Шпенглера античність. Набагато менше приділив він уваги вміщеній між античністю і західним світом «магічній» арабській культурі. Про культури ж Єгипту, Індії, Китаю, не кажучи вже про Вавилон і культуру майя, Шпенглер згадував тільки в стислих розрізнених пасажах. І це викликало ряд обґрунтованих критичних зауважень учених.

В основі будь-якої культури, за Шпенглером, – певний прасимвол, яким можна позначити долю, у кожному випадку неповторну й унікальну. Це робить культури непроникними одна до іншої, хоча їхній морфологічний кістяк завжди однаковий. Так, прасимволом єгипетської, арабської, античної та західної культур виступають відповідно шлях,

печера, окреме тіло і нескінченний простір. А спрямовує розвиток кожної культури особлива, тільки їй властива доля, до якої неможливо підходити з позицій доказів і пояснення. Зі сфери науки з її принципом причинності мислитель потрапляє в царину міфу, з поняттями і символами якого наукове мислення несумісне.

На думку Шпенглера, раціональне мислення, логіка в принципі доступні кожному, тому природничі науки демократичні. Але щирий історик насамперед почуває і переживає хід історичного процесу, а така інстинктивна інтуїція – привілей обранців.

Отже, життєвий шлях кожної культури запрограмований долею, а її конкретний зміст визначається специфічною душею, зовнішнім вираженням якої і є ця культура. Тому єдність і неповторна своєрідність кожної культури зумовлені особливою душею. Так, в основі античної культури лежить аполонівська душа, в основі арабської – магічна душа, в основі західної – фаустівська.

У грандіозній морфології світової історії, створеній Шпенглером, у його прагненні витлумачити культури на основі одного принципу, безумовно, міститься безліч суперечливих тлумачень окремих деталей. Але для розуміння його філософії історії це має другорядне значення, тим більше, що сам Шпенглер підкреслював: «Мова йде про першу спробу, обтяжену всіма помилками, таку неповну і напевно не позбавлену внутрішньої суперечливості».

Найчастіше Шпенглера без особливих застережень зараховують до напряму «філософії життя». Настільки зручне підведення під анонімність загального поняття ззовні знімає проблему, але аж ніяк її не розв'язує, оскільки Шпенглер явно не гармоніює з багатьма основними принципами «філософії життя». Сам Шпенглер не вважав себе послідовником «філософії життя» і не згадував у своїх працях її послідовних апологетів – Вільгельма Дільтея, Георга Зіммеля та Анрі Бергсона, хоча, якщо судити з його листів, був, звичайно, знайомий з їхнім доробком. При цьому треба мати на увазі, що Шпенглер узагалі вважав своїми попередниками і натхненниками тільки Гьоте і Ніцше (певною мірою ще й Ляйбніца).

Вихідним пунктом філософії Шпенглера виступала протилежність історії і природи: «Математика і принцип причинности ведуть до природного упорядкування явищ, хронологія й ідея долі – до історичного». Таку протилежність відзначали вже неокантіанці В. Віндельбанд і Г. Ріккерт, а до них Дільтей, знаменитий принцип якого констатував: «Природу ми пояснюємо, духовне життя – розуміємо». При цьому ключем до розуміння вважалася інтуїція, що посідала центральне місце у вченні Дільтея і Бергсона. За переконанням останнього, розум здатний описати лише зовнішні обриси об'єкта, але в глибину життя може проникнути тільки інтуїція. Бергсон писав, що «інтелект характеризується природним нерозумінням життя». Таке розмежування творчої інтуїції і розуму було характерним і для Шпенглера: «Розум, система, поняття, «пізнаючи», убивають. Вони перетворюють пізнане на застиглий предмет, що дозволяє змінювати і розчленовувати себе. Споглядання одушевлює. Воно включає одиничне в живе, внутрішньо відчуте, єдність».

В основі концепції Шпенглера – ідея циклічного розвитку історії замкненими і недотичними колами. Сама ця ідея має корені в настільки глибокій давнині, що німецький філософ і психолог Едуард Шпрангер у 1926 р. порушив питання про те, а чи не є вона «першоїдеєю людства» взагалі.

Критики Шпенглера особливу увагу приділяли схожості його концепції з поглядами Данилевського в книзі «Росія та Європа», що вийшла 1871 р. Справді, схема російського мислителя передбачала побудови Шпенглера. Однак, по-перше, Шпенглер навряд чи був знайомий з маловідомою не те що в Європі, але й у самій Росії, книгою Данилевського, переклад якої з'явився в Німеччині тільки в 1920 р. По-друге, Данилевський принципово відрізняється від Шпенглера тим, що, виділивши десять культур, він поклав в їхню основу властиві тільки їм цінності: наприклад, для давньої Греції – ідею прекрасного. А Шпенглер наполягав на тому, що будь-яка культура – це герметичне ціле з властивим тільки йому власним світом цінностей. І це дуже важлива розбіжність. До того ж і сам Данилевський зобов'язаний своєю концепцією німецькому історичному Генріху Ріккерт, який 1857 р. опублікував «Підручник світової історії в органічному викладі». Тому бездоказовим є твердження дослідника С. Фрумкіна про те, що вчення Шпенглера «про життєві цикли окремих, не пов'язаних між собою культурно-історичних світів» нібито було запозичене ним «аж до багатьох деталей» у Данилевського.

Немає жодних підстав дорікати Шпенглерові в незнанні генеалогічного дерева його теорії. Свого часу він писав своєму видавцеві Оскару Веку про те, що йому довелося «ознайомитися з півсотнею попередників, і серед них найвідоміші — Лампрегт, Дільтей і Бергсон. Кількість їх тим часом мала переважити за сотню. Якби я захотів прочитати хоча б половину, то і сьогодні не скінчив би роботу... сьогодні взагалі неможливо висловити щось таке, чого б не було порушено в посмертних виданнях Ніцше».

Специфічною і новою рисою його теорії було застосування циклічної моделі не до народів, націй, держав і цивілізацій, а до культурно-історичних світів.

Якщо в першому виданні 1918 р. мова йшла про західноєвропейську культуру, то участь США у Першій світовій війні і внаслідок – їхній вихід на світову арену змусили Шпенглера в перевиданні 1922 р. мовити вже про західноєвропейсько-американську культуру. Однак такий трансокеанський характер культури не зовсім відповідав його думці про географічно окреслені межі культур.

Складність виникла і щодо тези про тисячолітній ритм розвитку культури. Щоб достосувати західну культуру до сучасності, Шпенглер, з одного боку, датував її початок 1000 роком. Але, з другого боку, аполонівська культура античності завершувалася в його концепції з появою Христа. В такому випадку утворився вакуум, порожнеча між античним світом і Заходом, в яку «провалюються» пізня античність і початкова стадія середньовіччя. Утім, складність укласти пізню античність та арабський світ у схему: давній світ-середні віки-новий час – відзначали й такі історики, як Ернст Корнеман та Анрі Піренн.

Думка про неможливість порівнювати окремі культури одночасно окреслювала для Шпенглера і межі їхнього розуміння: «Основні риси мислення, життя, усвідомлення світу настільки ж різні, як риси обличчя окремих людей ... загальна символіка – передусім мови – створює ілюзію ... внутрішнього життя й ідентичної форми світу. Великі мислителі окремих культур схожі в цьому сенсі на дальтоніків, що не підозрюють про свій стан, і навзаєм посміюються над помилками один одного».

У такому випадку постає запитання: чому ж сам Шпенглер, будучи представником західної культури, наполягав на описанні інших історичних світів, більше того, на наданні характеристик їхньої таємничої і непроникної душі? З цього приводу іронізував ще Т. Манн: «Тільки пан Шпенглер розуміє їх разом і кожен окремо, і так розповідає, так розповсюджується про кожен культуру, що це викликає задоволення».

Однак слова Манна, як, власне, і багатьох інших критиків, не зовсім коректні. Річ у тім, що таке вдавane протиріччя Шпенглер передбачав і пояснював специфічною інтерпретацією західної свідомості. У «Присмерку Європи» історичне чуття без особливої аргументації стає сутнісною рисою фаустівської душі. Внутрішній її інстинкт дозволяє зрозуміти світ як цілеспрямований потік часу з його спадкоємністю і взаємозв'язками, а тому логічно приводить до ідеї розвитку. Шпенглер писав: «Чи приходило взагалі якому-небудь греку в голову, що історичний розвиток може мати якусь мету? А хіба можемо ми розмірковувати про історію і втілювати її без цієї думки?».

Переконання Шпенглера в тім, що тільки людина Заходу, на відміну від усіх інших культур, призначена для розуміння історії, має корені в традиції німецького історизму XIX ст. Засаднича ідея історизму – зрозуміти людину з її історичності, тобто мінливості й постійного розвитку, – характерна і для Шпенглера. Небезпідставно поет-експресіоніст Готфрід Бенн, який став після 1933 р. прихильником нацистського «народного оновлення», уважав, що принцип «усе тече» – це суто німецьке пізнання. Тому, «Геракліт – перший німець, Платон – другий німець, а всі вони – гегельянці». Ще раніше Ніцше відзначав цю «німецьку» рису в книзі «По той бік добра і зла». Тому «розвиток» є істинно німецькою знахідкою і внеском у величезне царство філософських формул; він являє собою те домінантне поняття, яке в союзі з німецьким пивом і німецькою музикою прагне онімечити всю Європу».

Оскільки Шпенглер абсолютизував підхід до історії, притаманний західному світу, його морфологія світової історії, хоча і містила в собі сильні елементи релятивізму, претендувала на те, щоб стати філософією історії всіх культур. І попри це навіть фаустівська людина, яка в подібні Шпенглера правильно інтерпретує хід історії, підкорена невблаганності її процесів. Історія, що не допускає вільного втручання людини, циклічно рухається до мети, до присмерку і загибелі. Але ж така мета не має змісту. Постає парадокс: історія функціонує як телеологія, але без мети. Тому Шпенглер і заповнив вакантне місце мети ідеєю долі, підкреслюючи, що «телеологія – це карикатура ідеї долі».

Однак таке фатальне і неминуче згасання культури має породжувати, на думку Шпенглера, не прагнення відійти від дійсності у світ ілюзій, а героїчну безстрашність, з якою і слід зустріти й усвідомити присмерк нашого світу: «Хто не розуміє, що ніщо вже не змінить цього кінця, що потрібно або бажати цього, або взагалі нічого не бажати, що потрібно любити цю долю або зневіритися в житті й майбутньому, хто не почуває величі, властивої цій активності владних умів, цій енергії і дисципліні натур, твердих, як метал, цій боротьбі, яка ведеться крижаними й найабстрактнішими засобами, хто задурює голову провінційним ідеалізмом і тужить за стилем життя минулих часів, – той має відмовитися від того, щоб розуміти історію, переживати історію, творити історію». У цьому і полягала квінтесенція шпенглерівської філософії історії, філософії фаталізму і героїчного песимізму водночас.